

ФЕНОМЕН М.І. КОМБУРЛЕЯ АБО ХРОНІКА ПРАВЛІННЯ ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА

У статті аналізується діяльність М.І. Комбурля на посаді волинського губернатора. З'ясовуються впроваджені ним нововведення та охарактеризовуються його управлінські якості. На прикладі цього російського урядовця зроблено висновок про значення взаємовідносин верховної влади з місцевою елітою та вплив цього фактору на становище Правобережної України у складі Російської імперії.

В статье анализируется деятельность М.И. Комбурля на посту волинского губернатора. Характеризируются его управленческие качества, а также нововведения. На примере этого российского чиновника сделан вывод о значении взаимоотношений верховной власти с местной элитой и влияния этого фактора на положение Правобережной Украины в составе Российской империи.

This article analyzes the activities of M.I. Komburley as a governor of Volyn and describes the innovations introduced by him. The article also defines his managerial qualities. On the example of this Russian governmental official the conclusion is drawn about the significance of mutual relations between the supreme power and the local elite and the influence of this factor on the position of Right-Bank Ukraine in the Russian empire.

Наукова проблема організації влади, її ефективності потребує історичного виміру, який в імперський період історії України найдоцільніше досліджувати за діяльністю місцевих сановників — генерал-губернаторів та губернаторів. Цей напрямок неабияк стимулює те, що законодавством Російської імперії не прописувався чіткий термін перебування на цих посадах й залежав він від багатьох факторів: здібностей чиновника, його уміння виконувати поставлені верховною владою завдання та знаходити порозуміння з регіональною елітою. Невирішеним питанням залишається аналіз критерію призначення на губернаторську посаду, особливо у новоприєднані прикордонні території, якою була Волинська губернія.

Завдання цієї статті полягає в дослідженні діяльності одного з найзагадковіших волинських губернаторів М.І. Комбурля, з'ясуванні форм його взаємостосунків з представниками вищої та місцевої адміністрації, що дозволить відповісти на актуальне питання: на яких принципах відбувалося формування відносин з місцевою елітою і як це впливало на термін обіймання посади, а якщо ширше, той на становище краю у складі Російської імперії.

В історичній літературі можна знайти різноманітні трактування діяльності М.І. Комбурлея як начальника Волинської губернії. Дореволюційні автори вважали його одним із здібних представників російського монарха, котрий зумів підняти авторитет нової влади у цьому нестабільному регіоні імперії. Його звільнення з посади після Листопадового повстання 1830 р., вважалось запланованою інтригою польської знаті. Леонід Рафальський вважав, що цей багатий вельможа-губернатор завжди відрізнявся щедрістю, великодушністю, цілковитою безкорисливістю. Своєю службою стверджував відданість Російській державі, ревно відстоював її інтереси, а втратив цю посаду унаслідок обмовлення, наклепу, інтриг місцевої шляхти і ситуативною поведінкою євреїв¹. Даніель Бовуа описував ставлення російських дворян до звільнення волинського губернатора. Дослідник наводив уривок з листа одного мандрівника — сучасника М.І. Комбурлея, в оцінці якого, Волинь поставала, як край зрадників. Особливо обурювали автора події 1812 р., коли шляхта відправляла дітей до Варшавського князівства, аби ті «підняли зброю проти росіян» та додає, що не було жодної родини, де б не оплакували чи не носили жалібного одягу за дітьми, братами чи родичами, які загинули в боях поляків проти Росії². Сучасні автори уникають подібних гострих оцінок, головним чином, зосереджуються на діяльності цього посадовця, аналізуючи, зокрема, його численні ініціативи³.

Джерелом цієї розвідки слугували законодавчі акти, вміщені в «*Полном собрании законов Российской империи*». Більшість із них, що стосувалися вдосконалення управлінських механізмів Волинською губернією, були схвалені за поданням цього губернатора. Фонди губернського правління, Житомирського і Новоград-Волинського повітових судів та Олицької ратуші, Державних архівів Житомирської та Волинської областей дають змогу детально виявити конкретні факти його діяльності. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігаються колекції мікрофільмів справ з Російського державного історичного архіву, в яких містяться звіти М.І. Комбурлея за 1806–1811 рр. Ці матеріали дозволили об'єктивніше проаналізувати діяльність волинського губернатора. Важливим джерелом стали спогади, автори яких дають оцінку губернаторові, зважають на його людські якості та стосунки з місцевою елітою⁴.

На сьогодні важко залучити всі біографічні відомості про цього чиновника. Достеменно відомо, що Михайло Іванович Комбурлей (8 листопада 1761 р. — 19 жовтня 1821 р.) — грек за походженням. Одружився на дочці магната Ганні Андріївні Кондратьєвій (1783–1864). У їхньому шлюбі народилась донька — Єлизавета Михайлівна (1805–1859), що 1824 р. шлюбом поєдналась з Дмитром Петровичем Бутурліним (1790–1849) — генерал-майором, сенатором, головою негласного комітету для нагляду за цензурою і друком. М.І. Комбурлей спільно з братом Петром володіли маєтком у селі Онуфрієвці Херсонської губернії, в якому було 1000 кріпосних. У власності дружини перебував маєток Хотин, що в Харківській губернії, де нараховувалось тисячі кріпосних та декілька десятків тисяч десятин землі. Щорічний прибуток його маєтків складав близько трьохсот тисяч рублів⁵.

Варто також скористатися спогадами М.П. Загряжського, який особисто знав Петра Комбурлея, брата майбутнього волинського губернатора, бо разом з ним служив у Харківському полку. Той згадував, що Михайло Комбурлей командував конвойним Гусарським ескадроном при фельдмаршалі Г.О. Потьомкіні, а 21 липня 1791 р. пішов у відставку в чині майора⁶. До слова мовити, у той час багато грецьких емігрантів служили під російськими знаменами, особливо після підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору 21 липня 1774 р., й тому самого князя Таврійського називали грекофілом⁷. Стрімкій кар'єрі сприяло те, що М.І. Комбурлей був фаворитом В.С. Попова, який з 1783 р. служив чиновником з особливих доручень при Г.О. Потьомкіні. Цивільна кар'єра майора у відставці розпочалась з того, що у 1793–1796 рр. він обіймав посаду предводителя дворянства Катеринославського намісництва⁸.

У грудні 1798 р. М.І. Комбурлей став курським губернатором. Дослідник Курської губернії, краєзнавець В. Степанов зазначав, що перебування його на цій посаді було настільки коротким, що не залишило жодного яскравого сліду. Найбільш запам'ятався він вдалим одруженням з місцевою магнаткою, бо на її честь часто влаштовував розкішні обіди, забави та бали з чудовою музикою.

Влітку 1799 р., ревізуючи діяльність курських присутствених місць, губернатор узяв з собою і улюблених музикантів аби звеселити місцевих вельмож. Імператору одразу ж доповіли, що губернатор замість того, щоб суворо спитати з дворян, об'їжджаючи повіти, розважав їх, а огляд доручав проводити секретарю. Павло І, вислухавши цю звістку, підготував указ про термінове звільнення М.І. Комбурлея з посади. Лише дружні зв'язки з князем О.А. Безбородьком, який затримав вихід указу на два дні, врятували становище. Губернатор встиг наступного ж дня повінчатися з багатою нареченою, що забезпечило йому подальшу кар'єру.

Напевно, однією з причин такої поспішності були його позашлюбні відносини, бо, як зазначав В. Степанов, у нього була таємна коханка, з якою він мав двох синів. Про долю якої він подбав: видав заміж за майора Ковалинського і подарував новоствореній сім'ї 200 душ кріпаків з власного маєтку в селі Онуфрієвці Херсонської губернії.

Після відставки з посади курського губернатора М.І. Комбурлей переїхав у родовий маєток дружини — Хотин Сумського повіту Харківської губернії. Саме він ініціював побудову там розкішної садиби, яка дістала назву «другого Царського Села». Таке порівняння не випадкове, оскільки архітектором обох споруд був всесвітньовідомий італійський архітектор Джакомо Кваренгі. Професор Г.К. Лукомський залишив опис маєтку, що нині є одним з небагатьох свідчень його колишньої величі. Згідно опису Г.К. Лукомського двоповерховий палац містив 87 кімнат, кожна з яких була оформлена в іншій кольоровій гаммі. Для оздоблення використовувався мармур, художній розпис, дорогоцінне каміння. Зі сторони в'їзду виднівся герб Комбурлеїв: «У полі щита — орел з луком, внизу — зірка, а з боків — намет із знамен; все це було поміщено у вінок зі стрічками, що пишно розвивалися». Біля маєтку був закладений чудовий парк, за яким доглядав спеціально запрошений з Англії садівник. Г.К. Лукомський

вказував, що схожість палацу в Хотині з Англійським палацом у Петрограді та Олександрійським в Царському Селі очевидна⁹. На жаль, садиба майже повністю згоріла на початку XX ст.

Після узгодження всіх справ у Хотині М.І. Комбурлей вирушив до Москви, де після невдалої спроби отримати посаду губернатора другої столиці, перебрався у Петербург. Цей час він вдало використав для заведення вигідних знайомств: серед його покровителів були міністри та й Олександр I ставився до нього вельми прихильно¹⁰, що зіграло вирішальну роль під час призначення М.І. Комбурлея волинським губернатором.

Таким чином 3 липня 1806 р. у Волинську губернію вирушив чиновник, який мав у власності тисячі кріпосних, вельможних покровителів у Петербурзі та користувався підтримкою імператора. Саме з таким губернатором, на думку верховної влади, навіть найбагатші польські землевласники мали рахуватися як із рівними собі.

Тривалість служби М.І. Комбурлея у Волинській губернії становила дев'ять із половиною років, тоді як середній термін його попередників складав два роки. Секрет або феномен такого довготривалого перебування криється у його діяльності, оскільки з перших же кроків на новому місці губернатор зарекомендував себе енергійним чиновником. Одразу по прибутті в губернію він детально ознайомився з її природними ресурсами, основними заняттями місцевого населення. Й у перших звітах уже просив схвалити його рекомендації щодо покращення господарського становища краю. 1806 р. М.І. Комбурлей писав у Міністерство внутрішніх справ, що тут уже третій рік поспіль неврожайний, а постійне квартирування значних військових сил завдає великих збитків. На думку губернатора, цей тягар для населення є непосильним¹¹.

З огляду на складну ситуацію з продовольством та беручи до уваги його рекомендації, верховна влада для досконалого вивчення місцевих потреб відправила на Волинь сенатора Івана Алексеєва. Указом від 18 лютого 1807 р. М.І. Комбурлею наказувалося надавати необхідну допомогу та виконувати його розпорядження. Зауважимо, що цю сенаторську перевірку волинський губернатор витримав із честю, бо вже 1 червня того ж року був нагороджений орденом Святої Анни першого ступеня¹².

Тоді ж у волинського губернатора додалося обов'язків. За ініціативою міністра внутрішніх справ у «польських губерніях» мали відкриватися додаткові суконні фабрики для забезпечення обмундируванням військ Російської імперії, що пов'язувалося з загостренням відносин із Наполеоном. Його вибір не був випадковим, адже він зауважив, що у губернаторстві проживає значна кількість єврейського населення, а розпочата кампанія з переселення їх із сіл у міста сприятиме переходу останніх на фабрики. Таким чином верховна влада намагалася одним пострілом убити двох зайців: остаточно завершити переселення євреїв, а також забезпечити робочими руками новостворювані підприємства. У записці міністра зазначалося, що в цих губерніях уже є 26 таких фабрик, де працює 98 станків. Тим, хто добровільно виявить бажання працювати, держава обіцяла надати значні пільги. Вагомі грошові позики та інші переваги могли

отримати й ті з поміщиків, хто засновував би суконні фабрики в своїх маєтках сам чи за допомогою євреїв. Влада не приховувала, що має намір використати уміння останніх у налагодженні цієї справи. Міністр сподівався, що і чиншова шляхта відгукнеться на таку «щедру» пропозицію уряду, оскільки перебуває на межі бідності і виживає за рахунок подачок багатих поміщиків чи «жебракуючи». Ці люди, на думку міністра, «без сумніву» стануть робітниками і зможуть забезпечувати себе і свої родини. Імператор Олександр I схвалив цю пропозицію¹³.

М.І. Комбурлей із властивими йому натхненням та енергією став втілювати цей план у життя, відзначаючи у звіті, що до виходу вищезгаданого указу тут нараховувалось лише п'ять таких фабрик, на яких працювало 26 станків. За підтримки уряду — більшою мірою завдяки виділенню грошових позик — їх кількість збільшилась на десять, зі 173 станками. Найбільший завод був відкритий сенатором Генріхом Ільїнським у Новограді-Волинську — 140 станків, а Житомирський приказ громадської опіки започаткував виробництво на 4 станки. Окрилений успіхами М.І. Комбурлей звітував, що до 1810 р. мундирами з Волинської губернії можна буде забезпечити 78 тисячну армію¹⁴. Невдовзі стало зрозуміло, що заплановане у повному обсязі реалізувати не вдалося. У звіті за 1809 р. зазначалося, що незважаючи на затрачені зусилля, нові фабрики не відкривалися, а з раніше заснованих, лише сенатора Ільїнського фабрика збільшується і вдосконалюється, а решта або закриваються, або близькі до цього¹⁵.

Верховна влада уважно прислухалася до губернатора і часто підтримувала його прагматичні ініціативи. 17 листопада 1808 р. М.І. Комбурлейом була відновлена посада ключ-війтів, яка існувала на цій території і була ліквідована після сенаторської ревізії 1800 р. У кожному повіті обиралися від 6 до 8 ключ-війтів із місцевої шляхти, на яких покладався обов'язок повідомляти нижньому земському суду про ціни на продовольчі товари, надзвичайні події, наглядати за тими, хто перетинав кордон. Цінним було те, що губернатор запропонував обирати ключ-війтів на місцевих дворянських виборах зі збіднілої шляхти або чиншовиків. Перед ними ставилась вимога — уміння писати і читати. Таким чином М.І. Комбурлей не тільки підсилив владу на повітовому рівні, а й залучив на державну службу збіднілих дворян, щоб останні не стали маріонетками в руках польських магнатів. Крім того, це давало можливість забезпечити присутствених місця місцевими чиновниками, яких катастрофічно не вистачало¹⁶.

Указом від 30 квітня 1808 р., за клопотанням губернатора, міністр внутрішніх справ дозволив заснувати дві додаткові поштові станції на шляху від Житомира до Брест-Литовського. До уваги бралось те, що дорогою користувалися багато кур'єрів та подорожніх, а вона у цих місцях була болотистою, тому потребувала додаткового транспорту¹⁷.

Міністерство внутрішніх справ 25 березня 1810 р. впровадило ще одну ініціативу губернатора, дозволивши призначити в губернське правління третього радника. Такий чиновник став необхідним у зв'язку з обов'язком волинського начальника займатись закупівлею хліба для військ¹⁸.

Указом від 11 жовтня 1812 р. у земські суди Волинської губернії призначались додатково по два засідателі від корони, з жалуванням — 10 тис. руб. Таким чином губернатор підсилив місцеву поліцію, а отже і свою владу в регіоні¹⁹.

М.І. Комбурлей дбав про внутрішнє сполучення між населеними пунктами в губернії. Одним із першочергових завдань стало налагодження доріг, яке хоча й розпочалося ще 1806 р., але процес затягнувся надовго. Губернське правління доручило повітовим маршалам разом із земськими справниками і землемірами розділити шляхи на ділянки та привести останні до ладу. Значних результатів було досягнуто лише в Старокостянтинівському та Новоград-Волинському повітах. Дієвий губернатор вирішив спочатку покарати недобросовісних землемірів штрафом у розмірі п'яти рублів, а якщо це не дало б позитивних зрушень, то передати їх до суду²⁰.

М.І. Комбурлей ініціював навіть перенесення губернського центру до міста Дубно. У доповідній записці волинського губернатора сенатору Алексеєву зазначалось, що Житомир стоїть на самому кордоні губернії, не має ні комерції, ні особливих вигод. Казенних споруд у ньому також не облаштовано, а тим губернським структурам, які знаходяться в колишньому єзуїтському монастирі, необхідно будувати нові приміщення. Натомість містечко Дубно вже досить добре розбудоване кам'яними спорудами, які належать багатим купцям. Іноземці охоче відкривали б там магазини, тамтешні євреї сприяли б розвитку торгівлі. Сенатор повністю погодився з аргументами губернатора, однак ця ідея не була підтримана імператором²¹.

Одним із перших М.І. Комбурлей звернув увагу на занедбаний стан місцевих православних храмів. Варто додати, що губернатор дбав про церковні будівлі і у своєму родовому маєтку Онуфрієвці. Ще 1787 р. він побудував там велику кам'яну церкву. У першому звіті за 1806 рік очільник губернії описував вкрай бідне становище православних селян на Волині, а відтак і церковних храмів: «Они ветхи и бедны до безобразия; прихожане также бедны и, следовательно не в силах ни малейше помочь церкве, а помещики — другого исповедания занимаются собственными костелами». Губернатор зазначив, що без допомоги уряду старі церкви зовсім розвалюються²².

1806 р. за сприяння губернатора був відкритий перший у губернії гамівний будинок, а 1808 р. М.І. Комбурлей взявся за побудову нового кам'яного приміщення для сестер милосердя. Він особисто спрямовував благодійництво на утримання цього закладу. Сума зібраних коштів за 1808 рік становила 20 тисяч 269 руб. і 84 коп. асигнаціями, сріблом — 2615 руб. і 100 червонців²³.

М. І. Комбурлей значну увагу приділяв культурному розвитку. Разом із сім'єю губернатора 1806 р. до Житомира прибули й улюблені музиканти, як «предмет конче необхідний». До складу інструментального оркестру входило 60 музикантів і 120 хористів, для яких за наказом губернатора в місті за два місяці була побудована величезна зала «у два світи з галереєю і буфетом з одного боку та дванадцятьма кімнатами, з іншого боку»²⁴.

Губернатор був одним з найбільших меценатів місцевого театру*. 7 листопада 1809 р. сталася гучна подія у театральному житті Волинської губернії, пов'язана з відзначенням дня народження її начальника. На честь іменинника ставилась мелодрама французького драматурга Г. де Піксеркура «Мавританські іспанці». Видовище вирізнялося незвичністю і розкішшю. Як зазначали сучасники, лише свиту головного героя грало близько 60 статистів. Це була настільки яскрава подія для містечка, що вона стала найбільшою сенсацією з початку його правління і неабияк підвищила до нього інтерес заможних дворян та міщан²⁵.

Верховна влада була задоволена активною діяльністю губернатора, за що він 1807 р. отримав чин таємного радника, а з 22 квітня 1811 р. став сенатором. Похвали імператора заслуговувало вміння М.І. Комбурлей налагоджувати стосунки з місцевим шляхетством. Губернський предводитель останнього, С.С. Ворцель, виголошуючи пропозицію дворян, вирішив вшанувати волинського губернатора подарунком: «Почтеннейший начальник, память правления твоего напечатана ныне в актах и сердцах дворянства, да узрит ее потомство и прославлять настоящие роды. Мы поставляем долгом от имени всего дворянства поднести Вам, милостивый государь, знак признательности.... Всеобщая наша благодарность предаст их в память позднейших веков».

Волинський губернатор з вдячністю поставився до виявлення цього вшанування, але водночас запевнив Олександра І, що прихильність дворянства здобув, виконуючи свій головний обов'язок — дбаючи про благополуччя і стабільність в губернії, а тому і надалі буде притримуватись такої політики²⁶. Отримавши письмовий дозвіл імператора 8 листопада 1807 р., в день його ангела²⁷, волинське дворянство подарувало золоту табакерку, щедро прикрашену діамантами, вартістю п'ять тисяч червонців²⁸.

Верховна влада не вітала подібний вияв прихильності місцевого дворянства до представників вищої місцевої адміністрації. Більше того, указом від 15 листопада 1811 р. заборонялось приносити подарунки начальникам губернії та іншим чиновникам²⁹. Однак у цьому випадку вона дбала про збереження стабільності на цій території та сподівалась, що таким способом посилити прихильність польських поміщиків, у яких сам М.І. Комбурлей користувався неабияким авторитетом, а тому Олександр І дозволив спорудження пам'ятника.

Кожна з сторін вищезгаданої події переслідувала свою мету. Місцеві дворяни вважали, що висловивши таким чином повагу до вищої місцевої адміністрації, зможуть певніше почуватися на «своїй землі». М.І. Комбурлей розумів, що благосклонне до нього відношення з обох боків обіцяло подальше кар'єрне зростання. Таким чином, можна чітко визначити формулу успіху волинського губернатора — уміння порозумітися з місцевою елітою і при цьому не поступатися інтересами верховної влади. Чи була межа «медового місяця» між начальником губернії та місцевою знаттю? Певно що так, і наступила вона з початком російсько-французької війни 1812 р.

* Відкриття Житомирського театру відбулося 30 серпня 1803 р.

Це був справжній «зірковий час» губернатора, коли М.І. Комбурлей у повній мірі продемонстрував престолу вміння та значні управлінські здібності. 1812 р. він врятував залишені поблизу кордону військові лазарети, де перебувало понад сім тисяч хворих, зберіг військові обози Багратионівської армії, залишені на різних дорогах, встиг вивезти все казенне майно губернії. Коли корпуси О.П. Тормасова і П.В. Чичагова проходили територією Волині, М.І. Комбурлей надіслав тисячі селянських підвод для підвезення сухарів, борошна, горілки, фуражу, забезпечував армію необхідною кількістю волів. У той же час опікувався аби менше селянських господарств постраждало від військових постачань³⁰.

Польські магнати, переслідуючи мету відродити колишню державу, переходили на бік Наполеона, що значно похитнуло лояльне ставлення імператора до них. Натомість волинський губернатор своїми діями ще більше зміцнив довіру верховної влади до себе та здобув прихильність багатьох генералів. 29 січня 1813 р. з'явився іменний указ Олександра I, який надавав право М.І. Комбурлею управляти територією на правах генерал-губернатора³¹. Це значно зміцнило становище останнього, оскільки той міг самостійно приймати рішення, що стосувалися потреб губернії. Ним губернатор скористався щоб вислати неблагонадійних поляків, особливо тих, хто закликав поміщиків переходити на сторону французів. Однією з перших була вислана до Пензи графиня Рищевська, уроджена Холоневська, багата літня полька³².

Волинський губернатор не лише не припинив активної діяльності, а й посилив її. 1813 р. за його ініціативи вийшло ще два укази верховної влади, які стосувалися долі польських землевласників. Закон від 2 квітня дозволяв М.І. Комбурлею брати в опіку ті маєтки, власники яких не надали визначеного для них числа коней замість рекрут. Такі ж жорсткі заходи вживалися проти неплатників державних податків. Волинський губернатор запропонував, щоб пришвидшити їх купівлю тимчасово взяти кошти з казенної палати, а потім повернути шляхом продажу конфіскованих маєтків³³. При цьому М.І. Комбурлей намагався спростити формальності, що зводило нанівець зусилля поміщиків по недопущенню швидкого їх продажу. Указ від 28 листопада 1813 р. підтверджував право конфіскації маєтків дворян, які впродовж двох місяців не повернулись у межі імперії після проголошеного 12 грудня 1812 р. терміну. В його основу також була покладена записка волинського губернатора, про те, що конфіскації підлягало не лише нерухоме майно, а й предмети розкоші³⁴.

Одним з приводів розпочатої 1813 р. хвилі конфіскації послужив лист, отриманий М.І. Комбурлеєм з Варшави. У ньому йшлося про подальші дії конфедерації, очолюваної Дюком-де-Бассано пов'язані з відступом Наполеона. З наближенням російської армії до Варшави, шляхта дедалі більше почала перейматися власними маєтками. Мрію про відродження колишньої республіки доводилося відкласти (принаймні до Листопадового повстання 1830 р.). У ньому також йшлося про наміри магнатів «врятувати залишки власних маєтків через гарне обходження з росіянами і, таким чином, заслужити у них прощення»³⁵. Цей лист волинський губернатор передав міністру поліції 9 січня 1813 р.

М.І. Комбурлей чітко усвідомив намагання шляхти за будь-яку ціну врятувати маєтки, а тому лише посилив конфіскацію. Для цього начальник Волинської губернії повідомляв у Комітет міністрів про постійні зради поляків. Зокрема доносив, що шляхта озброювала селян уже після того, як французька армія відступила, що ніяк не сприяло визволенню краю. А один шляхтич, на прізвище Дісенський, надавав послуги Наполеону, за що отримав від останнього право на володіння трьома сотнями десятин землі³⁶. Таким чином М.І. Комбурлей намагався отримати підтримку центральної влади. Чим натхненніше начальник губернії проводив конфіскації маєтків, тим більше зростала до нього ненависть польських магнатів. За словами генерал-ад'ютанта, графа Є.Ф. Комаровського, волинський губернатор, управляючи на правах генерал-губернатора, «буйних поляков умел держать в порядке»³⁷.

Особливо загострилися стосунки 1814 р. Волинська шляхта, очолювана сенаторами С. Ворцелем і Г. Ільїнським, волинським предводителем дворянства, В. Гіжицьким та князем Ю. Любомирським, у червні відправила записку Олександрю I, у якій зазначалося, що дворянські маєтки Волинської губернії обтяжені надмірними податками, військовими повинностями, зловживанням чиновників, налякані погрозами і помстою начальства. На вимогу Комітету міністрів М.І. Комбурлей створив у Радзивиліві слідчу комісію, якій шляхта могла подавати скарги на чиновників. Однак жодних дій стосовно оскаржень вона так і не здійснила. Формальна діяльність цієї інституції не задовольнила поляків і скарги до верховної влади продовжувались. Для з'ясування ситуації на місці із ревізією на Волинь відправився сенатор Ф.Ф. Сіверс³⁸.

Сенатор ревізував діяльність присутствених місць губернії на предмет виконання імператорських указів та Сенату, кількості нез'ясованих справ губернського правління, розмірів казенної недоїмки, діяльності суду, становища в'язниць та ін. Ревізія проводилась по 22 пунктам, що дозволяло робити висновки про надзвичайно детальний огляд губернії³⁹.

У листі від 24 травня 1815 р. сенатор Ф.Ф. Сіверс писав імператору, що його приємно здивував побачений порядок у діяльності адміністративних установ, а конфлікт М.І. Комбурлея з волинським шляхетством стався тому, що той висловився про нелояльність їх престолу. Сенатор повідомляв, що причинами занепаду селянських господарств були перебування тут війська за роки війни 1812 р. та заборона торгувати з Австрією та Варшавським герцогством. Передав він імператору і численні скарги поміщиків на діяльність запроваджених ключ-війтів, які не отримували жалування, а тому вимагали хабарів і жили за рахунок контрабанди. Олександр I не погодився зі звинуваченнями на адресу губернатора, оскільки у інших губерніях, постраждалих від війни, ситуація була не набагато кращою.

Однак, з огляду на надзвичайне положення Волинської губернії під час Наполеонівської війни 1812 р., імператор видав указ про створення ліквідаційної комісії, для точного підрахунку збитків місцевих дворян. Комісія діяла в Житомирі під керівництвом губернатора, до якої входили віце-губернатор, губернські прокурор і предводитель дворянства та один з чиновників провіантського штабу.

Комісія впродовж двох місяців мала зібрати відомості про постраждалих маєтки та витрати, що потерпіли дворяни під час війни; однак працювала та дуже повільно, а зробити остаточні підрахунки не спромоглася навіть до початку правління Миколи I⁴⁰. Забігаючи наперед варто додати, що 26 червня 1817 р. дворянство Волинської губернії подало заяву про відмову від компенсацій витрат, яких вони зазнали у війні 1812 р. Такий крок був зроблений уже після призначення нового волинського губернатора В.К. Гіжицького, за що той отримав значну винагороду⁴¹.

Більш детально на скарги волинських дворян імператор звернув увагу після донесення графа О.Ф. Ланжерона, який доповів, що через Волинську губернію проходила значна кількість контрабанди, при чому ввозились навіть фальшиві асигнації. Ф.Ф. Сіверс зауважив про можливий зв'язок багатьох чиновників з контрабандистами. Ситуацію загострювали вкрай напружені стосунки губернатора і графа Булгарі — начальника Радзивилівського митного округу. Ще з другої половини 1814 р. Комітет міністрів відправив у Волинську губернію комісію, яка розслідувала взаємні скарги чиновників, однак та не спромоглася зробити остаточних висновків, а один з її членів під час перевірки покінчив життя самогубством. Комітет вимагав якомога детальніше провести слідство. До розслідування справи долучилися і євреї. Останні обіцяли вказати на підкуплених чиновників у тому разі, якщо їх контрабандні товари не будуть конфісковані. Переконливі докази вини губернатора та інших чиновників-росіян були надані євреєм Борухом Вейтманом. Серед переданих ним паперів містились дані про провезення контрабандних речей, описи подарунків, які дарували євреї вищим губернським чиновникам. У квартирі вищезгаданого Вейтмана проводилися переговори, за що той отримував від губернатора М.І. Комбурлея поштою 350 руб. винагороду⁴².

17 липня 1815 р. Ф.Ф. Сіверс отримав ще одну офіційну скаргу від волинської шляхти. Цей документ складався з 84 пунктів, у яких та просила зменшити і чітко внормувати податки; припинити переслідування і конфіскації майна учасників воєнних дій, які виступили на боці Наполеонівських військ; відшкодувати вартість продуктів харчування та фуражу, конфіскованих для потреб армії під час війни; припинити повноваження тимчасових засідателів земських судів; зобов'язати органи місцевої влади ознайомлювати губернські і повітові зібрання дворян із розпорядженнями влади; законодавчо урегулювати соціальний статус чиншової шляхти. Її копії отримали імператор, Сенат та Комітет міністрів. Олександр I не міг залишити поза увагою скарги на зловживання чиновників на місцях, особливо «у Волинській губернії, як зразковій, де для боротьби з наявним злом повинно бути показано приклад покарання винних»⁴³.

Масла у вогонь додав ще один конфлікт адміністрації з місцевим дворянством. Дубенський стряпчий Добронравов доповідав губернатору, що селяни цього повіту перебувають у бідності: не мають достатньої кількості хліба, а у деяких поселеннях поширюються заразні хвороби, тому часто трапляються випадки, коли тамтешні мешканці втікають до інших місць, перетинають кордон. Однією з причин цього було те, що селяни працюють на поміщиків більшу

кількість днів, ніж регулюється маніфестом від 5 квітня 1797 р. про відбування повинностей. За словами Добронравова, губернський маршал В.К. Гіжицький таке повідомлення розцінив, як особисте звинувачення у виснаженні селян, а тому почав привселюдно ображати першого, вимагати догани та грошових стягнень. Дубенський стряпчий звернувся до М.І. Комбурлея за покровительством, а волинський губернатор, у свою чергу, не забарився використати цю скаргу у протистоянні з губернським маршалом-поляком і надіслав ревізуючому сенатору Ф.Ф. Сіверсу листа з проханням якнайшвидше розібратись у цій важливій справі. М.І. Комбурлей навіть ініціював звільнення В.К. Гіжицького з посади губернського предводителя дворянства. Сенатор не підтримав вимог губернатора, повідомивши, що під час ревізії йому ніяких скарг не надходило і про нанесення повітовому стряпчому привселюдних образ також нічого невідомо⁴⁴. Комітет міністрів, розглядаючи питання відставки губернського предводителя дворянства, генерал-майора В.К. Гіжицького, визнав звинувачення начальника губернії необґрунтованими і того поновили на посаді⁴⁵.

Надалі події розгорталися з невластивою для російської державної машини швидкістю. 30 вересня 1815 р. вийшов указ, згідно якого М.І. Комбурлею на момент слідства слід було піти у відпустку і терміново прибути до Петербурга. Його обов'язки тимчасово виконував подільський губернатор К.Ф. Сент-Прі⁴⁶. 23 грудня 1815 р. М.І. Комбурлея було остаточно звільнено з посади волинського губернатора і передано під суд Сенату. 22 березня 1816 р. начальником губернії було призначено Ф.Ф. Сіверса. Обіймаючи цю посаду три тижні, сенатор займався справами слідства, проводив детальні з'ясування щодо вимог дворянства.

Для розслідування цієї справи при Комітеті міністрів був створений Волинський комітет, до складу якого входило три сенатори: Сіверс — голова, Хитрово та Жеребцов. Комітет прискіпливо вивчав донесення Сіверса, що складалось більш ніж з чотирьох тисяч аркушів і за проведену ревізію той був нагороджений орденом Олександра Невського⁴⁷.

Під слідство потрапили й інші губернські посадовці. Волинського віце-губернатора О.Д. Хрущова також звільнили з посади, а його обов'язки став виконувати чиновник з особливих доручень при Міністерстві фінансів статський радник Баталь⁴⁸. Замість губернського прокурора Курути було призначено радника другого департаменту Головного суду, надвірного радника Закревського⁴⁹.

Зауважимо, що остаточно крапку у цій справі було поставлено лише 1827 р. Тоді Державна рада прийняла рішення «Про виявлені сенатором Сіверсом зловживання під час ревізії губернії», згідно з яким фактично всі вимоги шляхти так і залишились не виконаними: безпідставним визнано прохання надати їй право самостійно визначати, які земські повинності сплачувати. Було також підтверджено право на діяльність призначених на час війни засідателів⁵⁰.

Знаходячись під слідством М.І. Комбурлей раптово помер, так і не дочекавшись судового вироку. Історики і до сьогодні по-різному оцінюють обставини його відставки, хоча звичайно, приводом звільнення став конфлікт з місцевим дворянством, бо уже 13 квітня 1816 р., щоб хоч якось налагодити

відносини між державною адміністрацією і шляхтою, імператор призначив волинським губернатором колишнього губернського маршалка В.К. Гіжицького. Принагідно зауважимо, що останній займав цю посаду до 1824 р., але так і не зміг перевершити свого завзятого попередника.

Безперечно, постать волинського губернатора М.І. Комбурлея важлива в історії управління територіями, набутими Російською імперією. Йому вдалося найдовше протриматися на цій посаді, де, як відомо, зміна кадрів відбувалася частіше, ніж в інших губерніях. Під час призначення губернатора обов'язково враховувалась політика верховної влади стосовно управління регіоном. Відправлений на Волинь М.І. Комбурлей не просто виконував формальні, визначені законодавством обов'язки начальника губернії, а й додаткові, що полягали у підтриманні спокою на кордонах імперії, підвищенні ефективності управління, про що свідчить значна кількість поданих ним ініціатив. М.І. Комбурлей також детально ознайомився з особливостями та потребами краю, значну увагу приділяв доброчинності місцевого населення, для благоустрою губернії, а тому його починання на перших порах позитивно сприймалися елітою. Проте чи не найголовнішим завданням, що ставила перед ним верховна влада — налагодити співпрацю з місцевим дворянством. Досягнувши цього, губернатор отримав право управляти територією на правах генерал-губернатора, що було виявом особливої довіри імператора. У складні часи російсько-французької війни 1812 р. посада місцевого сановника була стратегічно важливою, оскільки широкі повноваження застосовувались, з одного боку, аби змусити місцевих землевласників підтримати російську армію у бойових діях проти наполеонівської армії. З іншого боку, М.І. Комбурлей використав надзвичайну владу аби нейтралізувати тих, хто намагався підтримувати Наполеона.

Розпочата конфіскація маєтків похитнула авторитет губернатора серед польської знаті, яка розпочала боротьбу з ним всіма доступними для неї заходами. Для останньої була не вигідною така позиція начальника губернії, який уособлював собою російську владу. Імператор, намагаючись залагодити двохрічне протистояння місцевої влади з тамтешньою знаттю, пішов на компроміс, що полягав у звільненні М.І. Комбурлея та інших представників адміністрації — головним чином соратників губернатора.

---

¹ Рафальський Л. Административные порядки на Волыни в период польского режима с 1816 по 1828 год // Волинские епархиальные ведомости. — 1887. — № 15. — С. 455–745.

² Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. — Львів: Кальварія, 2007. — С. 195.

³ Павлюк В. В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Український історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 154–165; Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII —

початку ХХ ст. у російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. — К., 1998. — 98 с.

⁴ *Бокова М.В.* О «Записках» М.П. Загряжского / доступно за: <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Zagrazskij/Zagrazskij.htm>; *Комаровский Е.* Из записок генерал-адъютанта графа. Е.В. Комаровского // Русский архив. — М., 1867. — Кн. 1. — С. 1276–1330; *Вигель Ф. Ф.* Записки. — Москва, 2000. — 591 с.

⁵ *Степанов В.* Намесники и губернаторы Курского края 1779–1917 гг. / доступно за: <http://old.kurskcity.ru/book/stepanov/namest09.html>.

⁶ *Бокова М.В.* Указ. соч. — С. 117–118.

⁷ *Шушляникова Н.* Розповіді з історії Херсонського краю (До 200-річчя Херсонської губернії та 225 річчя Херсона). — Х., 2000. — С. 17.

⁸ *Бокова М.В.* Указ. соч. — С. 117.

⁹ *Лукомский Г.К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии. Ч. 1. — СПб., 1917. — С. 95–98.

¹⁰ *Степанов В.* Указ. соч.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31. — Арк. 33–33 зв.

¹² Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 640. — Арк. 97, 261.

¹³ Там само. — Арк. 185–185зв.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31; Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1808 год. — Арк. 7 зв.–8.

¹⁵ Там само. — Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1809 год. — Арк. 3 зв.

¹⁶ Полное собранием законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. 40. — № 23 358 а. — С. 56.

¹⁷ Там же. — Т. 30. — № 22 988. — С. 208.

¹⁸ Там же. — Т. 31. — № 24 165. — С. 100–101.

¹⁹ Там же. — Т. 32. — № 25 245. — С. 441.

²⁰ ДАЖО. — Ф. 9. — Оп. 1 (дод.). — Спр. 28. — Арк. 174.

²¹ *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Житомир: Підручна книга з краєзнавства. — 2-е вид., випр. й доп. — Житомир, 2007. — С. 81.

²² ЦДІАК України. — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31; Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1806 год. — Арк. 35.

²³ ЦДІАК України. — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31. Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1808 год. — Арк. 7 зв.–8.

²⁴ *Богданов В.О.* Кріпосні капели і оркестри в Україна (на прикладі Волинської і Київської губерній) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — 2008. — № 13. — С. 8–17.

- ²⁵ Костриця М.М., Костриця М.Ю. Житомирщина туристична: Красзнавчі нариси / за загальною редакцією док. геогр. наук, проф. Костриці М.Ю. — Житомир, 2009. — С. 219.
- ²⁶ ДАЖО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 640. — Арк. 246–246 зв.
- ²⁷ Там само. — Арк. 247.
- ²⁸ Крашевский Ю. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского. Т. 2. — СПб., 1874. — С. 67.
- ²⁹ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 11.
- ³⁰ Степанов В. Указ. соч.
- ³¹ ДАВО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 61.
- ³² Вигель Ф. Ф. Записки. — С. 302.
- ³³ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 32. — № 25 367. — С. 553.
- ³⁴ Там же. — № 25 481. — С. 687–688.
- ³⁵ Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Императора Александра I (с 1807–1829 год). — СПб., 1883. — С. 71.
- ³⁶ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности комитета министров. Т. 1: Комитет министров в царствование Императора Александра I (1802 г. Сентября 8 — 1825 г. Ноября 19). — СПб., 1902. — С. 558.
- ³⁷ Комаровский Е. Из записок генерал-адъютанта графа. Е.В. Комаровского // Русский архив. — М., 1867. — Кн. 1. — С. 1276.
- ³⁸ Павлюк В.В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Український історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 158.
- ³⁹ ДАВО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 81–82 зв.
- ⁴⁰ Середонин С.М. Указ. соч. — С. 245–246.
- ⁴¹ Там же. — С. 250.
- ⁴² Там же. — С. 439–441.
- ⁴³ Цит. за: Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII — пер. пол. XIX ст.). — Тернопіль, 2007. — С. 433.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 1484. — Арк. 2–4; 6.
- ⁴⁵ Бармак М.В. Вказ. праця. — С. 432–433.
- ⁴⁶ ДАЖО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 643. — Арк. 150.
- ⁴⁷ Середонин С.М. Указ. соч. — С. 442.
- ⁴⁸ Там же. — Арк. 182.
- ⁴⁹ ДАВО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 34.
- ⁵⁰ Бармак М.В. Вказ. праця. — С. 433.